Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi
Sayı: 65, Güz 2019, s. 415-447
Makalenin geliş ve kabul tarihleri: 30.07.2019 - 27.09.2019

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI SIRASINDA OSMANLI HÜKÜMETLERİ VE PROGRAMLARININ ANALİZİ

Hakan UZUN*

ÖZ

1914-1918 yılları arasında cereyan eden Birinci Dünya Savaşı, tüm dünyada siyasi, sosyal ve iktisadi istikrarı bozan gelişmelere sahne olmuştur. Osmanlı Devleti de bu savaştan olumsuz etkilenmiş ve toprak kayıplarına uğramıştır. Savaş boyunca Osmanlı Devleti'nde üç sadrazam ve üç hükümet görev yapmıştır. Bunların birincisi savaştan yaklaşık bir yıl önce 4 Haziran 1913'te Sait Halim Paşa tarafından kurulmuş olan hükümettir. Sait Halim Paşa Hükümeti savaşın sonunu getirememiştir. 4 Şubat 1917'de, savaşın en kritik ve Osmanlı Devleti açısından olumsuz seyrettiği bir dönemde, Talat Paşa tarafından yeni bir hükümet kurulmuştur. Ancak Talat Paşa savaştaki kötü gidişi durduramayınca, yenilginin mutlak olduğunu görüp istifa etmek zorunda kalmıştır. Ahmet İzzet Paşa Kabinesi, Talat Paşa'nın istifası sonrasında, 14 Ekim 1918'de kurulmuş ve Osmanlı Devleti mütareke görüşmelerine bu hükümetle katılmıştır.

Söz konusu hükümetler, kimi zaman birbirlerinin devamı olmuşlardır. Bununla beraber kuruldukları koşullar; programları; kabinelerinin üyeleri açısından detaylı bir inceleme yapıldığında, birbirlerinden farklı bir profil çizdikleri de görülmektedir. Sait Halim Paşa ve Talat Paşa Hükümetleri, Ahmet İzzet Paşa Hükümeti ile kıyaslandığında birer savaş hükümeti olmalarına karşın, reformcu bir kimlik de sergilemişlerdir. Bu üç hükümet arasında Sait Halim Paşa Hükümeti, savaş öncesi koşullara göre programını oluşturmuştur. Bu nedenle de en detaylı ve en iddialı hükümet programına sahiptir. Öte yandan kabinesinde en çok değişikliğe gidilen hükümet de, Sait Halim Paşa Hükümeti'dir. İttihatçılar en güçlü dönemlerini, Sait

* Prof. Dr., Ankara Üniversitesi, Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü, E-Posta: hakanuzun@ankara.edu.tr
Bu çalışma, Türk Tarih Kurumu, Ege Üniversitesi, Dokuz Eylül Üniversitesi ve Kâtip Çelebi Üniversitesi'nin, 12-15 Kasım 2015 tarihinde, İzmir'de düzenlediği Uluslararası I. Dünya Savaşı Sempozyumu'nda, "*Birinci Dünya Savaşı Sırasında Osmanlı Hükümetleri: Anatomileri ve Programlarının Analizi*" başlığıyla bildiri olarak sunulmuştur.

Halim Paşa ve Talat Paşa hükümetleri zamanında yaşamışlardır. Ahmet İzzet Paşa Hükümeti ise İttihatçıların artçı kabinesi olarak nitelendirilebilir.

***Anahtar Kelimeler**: Sait Halim Paşa, Talat Paşa, Ahmet İzzet Paşa, Birinci Dünya Savaşı, II. Meşrutiyet, İttihat ve Terakki, Hükümet Programı.*

THE OTTOMAN GOVERNMENTS DURING THE FIRST WORLD WAR AND THE ANALYSIS OF THEIR PROGRAMS

ABSTRACT

The First World War taking place during 1914-1918 witnessed the events that broke the political, social and economical stability all around the world. The Ottoman Empire was effected adversely from this war and it also experienced territory loss. During the war, three grand viziers and three governments came to power in the Ottoman Empire. The first one was the government formed by Sait Halim Pasha on 4th June 1913, almost a year before the war. Sait Halim Pasha's govermet was not able to accomplish the war. On 4th February 1917, in the period of which the war was the most crucial and adverse with regards to Ottoman Empire, a new government was formed by Talat Pasha. However, once Talat Pasha was not able to stop the deteriorations in the war, he had to resign by seeing that the defeat was indispensable. After the resignation of Talat Pasha, the Ahmet İzzet Pasha's Cabinet was formed on 14th October 1918 and the Ottoman Empire participated in negotiations of armistice with this government.

The stated governments occasionally completed each other. Nevertheless, when handeled in a detailed way in terms of the conditions that they was establish in, the programs of conditions and the members of of their cabinet, it could be seen that they had different pespectives from each other. Even if the goverment of Sait Halim Pasha and Talat Pasha was a bellicist goverment in conrast to Ahmet İzzet Pasha's goverment, they showed reformist attitudes, as well. Among these three governments, the Sait Halim Pasha's Government constituted its program considering the conditions of pre-war period. So, it had the most detailed and assertive cabinet program. On the other hand, the most changes in the cabinet appeared in the Sait Halim Pasha's Government, also. The Ittihadist experienced their most powerfull periods under the Sait Halim Pasha's and the Talat Pasha's Goverentments. Additionally, The goverment of Ahmet İzzet Pasha can be qualified as a rear cabinet of Ittihadists.

***Key Words**: Mehmet Sait Halim Pasha, Mehmet Talat Pasha, Ahmet İzzet Pasha, The First World War, Second Constitutional Monarchy, Committee of Union and Progress Party, Government Program.*

Giriş

II. Abdülhamit döneminin en önemli siyasî-kültürel hareketi, hiç kuşkusuz Abdülhamit yönetimine son vermek için mücadele etmiş olan Jön Türkler'dir. Asker ve bürokratlardan oluşan bu aydın hareketinin bazı önde gelen simaları ise Ahmet Rıza, Mehmed Murad ve Prens Sabahattin'dir. Söz konusu kişiler, Sultan Abdülhamit'e karşı olmakla beraber, aynı zamanda farklı düşünce topluluklarının da önderleri olmuşlardır. Bununla birlikte Jön Türkler, Tanzimat döneminin muhalif hareketi olan Yeni Osmanlıların birçok düşüncesini de benimsemişlerdir. Mutlakıyete karşı olmaları, yeniden anayasal rejime geçmek istemeleri ve bu düşüncelerin aslında devleti içinden bulunduğu kötü durumdan kurtarmanın en iyi yolu olduğuna inanmaları Jön Türklerin ortak özellikleri arasında yer almıştır. Jön Türklerin ve özellikle de bu hareket içindeki İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin gerek ülke dışında gerekse ülke içindeki faaliyetlerinin bir sonucu olarak 23 Temmuz 1908'de, Sultan II. Abdülhamit, 1876 Kanun-u Esasi'sini yeniden yürürlüğe koymuş ve böylelikle II. Abdülhamit dönemi sona ermiştir. Tüm bu gelişmelerde ordu da mektepli subaylar yoluyla doğrudan rol oynamıştır.[1]

II. Meşrutiyet döneminin en önemli anayasal gelişmesi, 1876 Kanun-u Esasi'sinde yapılan değişikliklerdir. Anayasa'da yapılan 1909 değişikliği ile Osmanlı Devleti'nde parlamenter bir sistem kurulmuştur.[2] Kanun-i Esasi değişikliği, toplanma ve dernek kurma haklarını da beraberinde getirirken (madde 120),[3] bu değişiklik ile toplanma ve cemiyet hürriyetleri kabul edilmiştir.[4]

Hükümdarın yetkilerinin sınırlandırıldığı bu yeni sistemde, hükümetin yetkileri de meclis karşısında genişletilmiştir. Ayrıca kişi hak ve hürriyetleri ile ilgili sakıncalı olan kısımlar Anayasa'dan çıkarılmıştır. Bu dönem

---

1 Sina Akşin, "Jön Türkler", **Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi**, C. III, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, s.832.

2 Tarık Zafer Tunaya, **Türkiye'nin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri**, 2. Baskı, Arba Yayınları, İstanbul, 1996, s. 47; İlhan Arsel, **Teokratik Devlet Anlayışından Demokratik Devlet Anlayışına**, y.y., İstanbul, 1993, s. 42; Orhan Aldıkaçtı, **Anayasa Hukukumuzun Gelişmesi ve 1961 Anayasası**, 3. Baskı, İ.Ü. Hukuk Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1978, s. 73; Hüseyin Nail Kubalı, **Türk Esas Teşkilât Hukuku Dersleri**, b.y.y., İstanbul, 1962, s. 117.

3 Suna Kili – Şeref Gözübüyük, **Türk Anayasa Metinleri**, 2. Baskı, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2000, s. 84-91; Bülent Tanör, **Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri**, 2. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1998, s. 154-158.

4 Tunaya, **Türkiye'nin...**, s. 47.

parlamentoda, *"Hükümet programı hazırlanması ve kamuya ilanı; güvenoyu istemi ve güven oylaması; güvensizlik oyu ile hükümet düşmesi; Hükümet programının meclisin güvenoyuna sunulması; Hâkimiyet-i Milliye kavramının resmen dile getirilmesi*" gibi daha önce gerçekleşmemiş olan gelişmeler de yaşanmıştır.[5]

Bütün bu değişiklikler, Osmanlı siyasal sistemindeki demokratikleşmenin somut noktalarını oluşturmuşlardır. Bu açıdan değerlendirildiğinde, siyaset yapan kitlenin genişlemesi, bir siyasal kamuoyunun doğuşu ve özgürlük düşüncesinin halkın belleğine girmesi gibi gelişmeler özel bir önem kazanmaktadır.[6]

II. Meşrutiyet'in ilanından sonra ilk seçimler eski seçim kanununa göre yapılmış ancak, bir de talimat çıkarılmıştır. Seçimler iki derecelidir ve seçmen yaşı 25'tir. Seçmen olabilmek için 25 yaşını bitirmiş olmak; medeni haklardan ıskat edilmemiş olmak; yabancı devlet uyruğu olmamak; geçici olarak yabancı hizmetinde bulunmamak; iflas etmiş ya da mahkûm olmuş olmamak; mahcuriyetine karar verilmiş olup da bu karar kaldırılmış olmamak ve devlete az çok vergi vermek gerekmektedir.[7]

Öte yandan Osmanlı Devleti'nde, II. Meşrutiyet öncesinde siyasî partiler de yoktu. Devlette her ne kadar Yeni Osmanlılar veya Jön Türkler gibi muhalif gruplar oluşmuş ve siyasî faaliyetlerde bulunmuşlarsa da bunlar parti sayılmazlardı. Siyasi partilerin yasal olarak oluşumu, 1876 Kanun-i Esasi'sinin 120. maddesinde yapılan değişiklikle sağlanmıştır. Dernek kurulmasına imkân sağlayan bu maddenin yanı sıra, 16 Ağustos 1909 tarihli ve 310 sayılı Cemiyetler Kanunu ile bu konudaki yasal düzenlemeler yapılmıştır. Böylece daha önceki yıllarda birer gizli örgüt niteliğindeki kuruluşlar partileşme imkânına kavuşmuşlardır. II. Meşrutiyet döneminde İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin fırkaya dönüştürülmesiyle, ilk defa resmî bir siyasî parti teşkilatlanması ortaya çıkmıştır. Yapılan seçimlere, İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Ahrar Fırkası katılmış ve seçimleri ezici bir çoğunlukla İttihat ve Terakki kazanmıştır. Ülkede yaşanan 31 Mart Olayı ve sonrası gelişmelerden sonra 1912 yılında yapılan seçimlere İttihat ve Terakki'nin yanı sıra, bu kez Ahrar Fırkası yerine kurulan Hürriyet ve İtilaf katılmıştır. İttihat

---

5 Tanör, **Osmanlı-Türk...**, s. 150.

6 Bülent Tanör, "Anayasal Gelişmelere Toplu Bir Bakış", **Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi**, C. I, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, s. 26.

7 Saim Sezen, **Seçim ve Demokrasi**, Gündoğan Yayınları, Ankara, 1994, s. 223-225.

ve Terakki'nin, konumunu güçlendirmek ve muhalefeti sindirmek için yaptığı ve muhalefetin "*sopalı seçim*" veya "*dayaklı seçim*" adını verdiği bu seçimleri, mülkî ve askerî yöneticiler aracılığıyla kurduğu güçlü denetim mekanizması sonucu yine İttihat ve Terakki kazanmıştır. Bununla beraber 1912 seçimleri sonucunda oluşan meclisin ömrü ancak 4 ay sürmüştür. Yeni seçimler ise Balkan Savaşları nedeniyle 1914'te yapılabilmiştir. 1913'te Babıâli'yi basarak yönetimi tek başına ele geçiren İttihat ve Terakki bu seçimlere tek başına girmiş ve seçim sonucu oluşan meclis, Birinci Dünya Savaşı boyunca yasama işlevini yürütmüştür.[8]

II. Abdülhamit dönemine istibdat diyerek, özgürlük ve anayasa söylemleriyle Abdülhamit'e karşı çıkıp, sonunda onun devrilmesinde başat rol oynayan İttihat ve Terakki, 1908–1912 yılları arasında, "*iktidar partisi*" diye tanınmakla birlikte, aslında iktidarda değildi, "*hükümet*" olmamıştır ya da olamamıştır. Ama meclis ve hükümet üzerinde etkili bir denetim gücüne sahip olmuştur. Bu nedenle 1908-1912 yılları genellikle İttihat ve Terakki'nin "*denetleme iktidarı*" olarak nitelendirilmektedir. Bu dönemde, meclis vasıtasıyla hükümeti kontrol etmek, zaman zaman kabineye ittihatçı üyeler sokmak vb. şeklinde uygulamalar gerçekleştirilmiştir.[9] İttihat ve Terakki'nin rakip tanımayan bir iktidar haline gelmesi ise biraz önce sözü edilen "*sopalı ya da dayaklı seçim*" diye anılan 1912 seçimleri ve 1913 Babıâli Baskınından sonra gerçekleşmiştir. 1913'ten sonra iktidarın tek ve rakipsiz sahibi durumuna gelen İttihat ve Terakki muhaliflerini sindirmiş, demokratik hak ve özgürlükleri kısıtlamış, işçilerin ve esnafın örgütlenmesini, eylemlerini ve grevlerini yasaklamış ve Birinci Dünya Savaşı'nın bitimine kadar ülkeyi adeta tek parti gibi yönetmiştir. Bu dönemde, ülkenin geleceğini ilgilendiren en hayati kararlar bile kapalı kapı siyaseti ve komplocu yöntemlerle, oldu-bittiler şeklinde alınmıştır.[10]

İttihat ve Terakkiciler, teorik olarak parlamentarizm ve liberalizmi meşruti yönetimin temeli olarak kabul etmekle birlikte, uygulamada iktidarı

---

[8] Zafer Toprak, "Meşrutiyet'te Seçimler ve Seçim Mevzuatı", **Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi**, C. IV, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, s. 974-975; Sezen, **a.g.e.**, s. 226-228.

[9] Mustafa Yılmaz, "Siyaset ve Demokrasi", **KÖK Araştırmalar**, C. II, Sayı: 1, Bahar, Ankara, 2000, s. 77.

[10] Tanör, "**Anayasal Gelişmelere...**, s. 25; Tarık Zafer Tunaya, **Türkiye'de Siyasal Partiler**, C. I, 2. Baskı, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1988, s. 12-13; Sina Akşin, **Ana Çizgileriyle Türkiye'nin Yakın Tarihi**, 3. Baskı, İmaj Yayınları, Ankara, 1996, s. 56-57.

halkla paylaşmayı reddeden, halka güvensizlik gösteren bir anlayışla hareket etmişlerdir.[11] Babıâli Baskını, Enver Paşa ve az sayıda subayla gerçekleştirilmiş ve İttihat ve Terakki'nin sadrazam olmasını sağladığı Mahmut Şevket Paşa'nın öldürülmesi de İttihat ve Terakki'nin özgürlükleri bütünüyle yok etmesine zemin hazırlamıştır. Böylelikle 1918'e kadar Osmanlı Devleti'nde bir askerî diktatörlük dönemi yaşanmıştır.[12] Dolayısıyla bu süreçte ordunun ve ordu mensuplarının aktif politika içine girmiş olmaları ve bu sürecin sonunda rejimin yarı-askerî niteliğe bürünmüş olması dönemin en olumsuz yönlerinden biri olmuştur.[13] Öte yandan II. Meşrutiyet dönemi, Osmanlı modernleşme süreci içindeki en kapsamlı demokrasi tecrübesine de sahne olmuştur.[14]

II. Meşrutiyet döneminde, Birinci Dünya Savaşı'na kadar birçok hükümet kurulmuştur. Bunlar, (Küçük) Sait Paşa Hükümeti (22 Temmuz-5 Ağustos 1908); Kıbrıslı Kamil Paşa Hükümeti (5 Ağustos 1908–14 Şubat 1909); Hüseyin Hilmi Paşa Hükümeti (14 Şubat 1909-13Nisan 1909); Ahmet Tevfik Paşa Hükümeti (14 Nisan 1909-5 Mayıs 1909); Hüseyin Hilmi Paşa İkinci Hükümeti (5 Mayıs 1909-28 Aralık 1909); İbrahim Hakkı Paşa Hükümeti (12 Ocak 1910-29 Eylül 1911); II. ve III. (Küçük) Sait Paşa Hükümetleri (30 Eylül-31 Aralık 1911, 31 Aralık 1911-17 Temmuz 1912); Gazi Ahmed Muhtar Paşa Hükümeti (22 Temmuz 1912-29 Ekim 1912); Kıbrıslı Mehmet Kâmil Paşa Hükümeti (29 Ekim 1912-23 Ocak 1913); Mahmut Şevket Paşa Hükümeti (23 Ocak 1913-12 Haziran 1913) şeklinde sıralanabilir.[15]

Bu çalışmada, Birinci Dünya Savaşı sırasında iş başında bulunan Prens Sait Halim Paşa, Talat Paşa ve Ahmet İzzet Paşa hükümetlerinin programları karşılaştırmalı bir şekilde analiz edilmeye çalışılmıştır. Burada belirtmek gerekir ki, Osmanlı Devleti açısından Mondros Mütarekesi savaşın sonu olarak kabul edildiğinde, 30 Ekim 1918'den önce kurulmuş olan Ahmet İzzet Paşa Kabinesi'ni de bu çalışma kapsamında görmek mümkündür. Yine kabine

---

[11] Kemal Karpat, **Türk Demokrasi Tarihi**, Afa Yayınları, İstanbul, 1996, s. 346.

[12] Kurtuluş Kayalı, "Osmanlı Devleti'nde Yenileşme Hareketleri ve Ordu", **Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi**, C. V, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, s. 1256-1257.

[13] Tanör, **Osmanlı-Türk...**, s.176.

[14] Ahmet Turan Alkan, **İkinci Meşrutiyet Devrinde Ordu ve Siyaset**, Ufuk Kitapları, İstanbul, 2001, s. 225.

[15] Birinci Dünya Savaşı'na kadar kurulan hükümetler hakkında geniş bilgi için bkz.: Ahmet Mehmetefendioğlu, **İkinci Meşrutiyet Döneminde Osmanlı Hükümetleri ve İttihat ve Terakki**, Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir, 1996.

üyelerinin kimler olduğu irdelenip, hükümetler arasındaki süreklilik ve kopuş ele alınmıştır. Konu işlenirken, İttihat ve Terakki Cemiyeti birçok yerde merkeze alınmıştır. Başka bir deyişle İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin araştırılan dönem içinde yaşanan hemen her olayın içinde olması, devlet ve milletin hayatında birinci derecede belirleyici konumda bulunması onun ön plana çıkarılmasını zorunlu kılmıştır. Ayrıca hükümet üyelerinin profilleri de bu çalışmanın ele aldığı konular arasındadır. Tüm bunların dışında araştırılan konu hakkında daha sağlıklı sonuçlara ulaşabilmek için, söz konusu hükümetler döneminde gerçekleşen bazı önemli siyasal gelişmelere de metin içinde yer verilmiştir.

Sait Halim Paşa Hükümeti (17 Haziran 1913 - 3 Şubat 1917)

23 Ocak 1913'te kanlı bir şekilde gerçekleştirilen ve Harbiye Nazırı Nazım Paşa'nın öldürülerek, Kamil Paşa Hükümeti'nin istifaya zorlandığı Bab-ı Ali Baskınından sonra, Mahmut Şevket Paşa Hükümeti kurulmuştur. Ancak Mahmut Şevket Paşa da Harbiye Nezareti'nden çıkarken, 11 Haziran 1913 günü Beyazıt Meydanı'nda makam otomobilinin içindeyken bir suikasta kurban gitmiştir. Bunun üzerine hükümeti kurma görevi Mahmut Şevket Paşa Hükümeti'nde Hariciye Nazırı olan Sait Halim Paşa'ya verilmiştir.[16]

Mehmet Sait Halim Paşa, Padişah Mehmet Reşat'ın 11 Haziran 1913'te yayınladığı Hatt-ı Hümayunla hükümeti kurmakla görevlendirilmiştir. Kendisi de dâhil olmak üzere kabinesi 14 kişiden oluşmuştur. Diğer hükümetlerle kıyaslandığında, Sait Halim Paşa Hükümeti iktidarda kaldığı süre içinde, kabinesinde en fazla değişiklik yapılan hükümettir. Bununla beraber, II. Meşrutiyet döneminin en uzun süreli hükümeti de, bu hükümet olmuştur. Sait Halim Paşa Hükümeti'nde, Oskan Efendi isminde bir gayrimüslim de, Posta Telgraf ve Telefon Nazırı olarak görev almıştır.[17] Ayrıca kabinesinin tümü İttihatçılardan oluşan Sait Halim Paşa Hükümeti'nde,[18] İttihatçıların önde gelenlerinden Enver Paşa ile Cemal Paşa ilk aşamada kabinede kendilerine yer bulamazken, Talat Paşa Dâhiliye Nazırı olmuştur.[19]

---

[16] Cemal Paşa, **Hatırat**, 5. Baskı, Arma Yayınları, İstanbul, 1996, s. 45; Mete Tunçay, "Siyasal Tarih (1908-1923)", **Türkiye Tarihi**, C. 4, Cem Yayınevi, 4. Basım, İstanbul, 1995, s. 35; Mehmetefendioğlu, **a.g.e.**, s. 171-174.

[17] **Ek 1.**

[18] İhsan Güneş, **Meşrutiyetten Cumhuriyet'e Türkiye'de Hükümetler Programları ve Meclisteki Yankıları (1908-1923)**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2012, s. 196.

[19] **Ek 1.**

Sait Halim Paşa'nın kurduğu kabinede yaşanan nazır değişiklikleri ile ilgili olarak birçok neden ileri sürülebilir. Ancak, dönemin Amerikan Büyükelçiliği'nin yazdığı raporlara dayalı olarak yapılan bir çalışmada açıklandığına göre, bu durumun hükümetin içeride ve dışarıda izlediği politikalarla yakın ilişkisi olduğu görülmektedir. Örneğin Birinci Dünya Savaşı başlamadan önce kabinede yapılan bir revizyon bu rapora göre, Dahiliye Nazırı Talat Paşa'nın iradesiyle gerçekleştirilmiş ve Enver Paşa Harbiye, Cemal Paşa Bahriye, Mahmut Paşa da Nafıa Nazırlığına getirilmiştir. Kabinede bunlar kadar önemli bir değişiklik de 16 Mart 1914'te yapılmış ve söz konusu hükümette Evkaf Nazırı olarak görev yapan Ürgüplü Hayri Efendi, Şeyhülislamlık makamına getirilmiştir. Elçilik raporunda da belirtildiği üzere, Hayri Efendi, böylelikle, İttihat ve Terakki'ye bağlı olup Şeyhülislam olarak atanan[20] "*ilk Jön Türk*" olmuştur.[21]

Amerikan Elçiliği'nin raporuna göre, Osmanlı Devleti Birinci Dünya Savaşı'na girdiğinde Cavit Bey, Mahmut Paşa, Süleyman El-Bustani ile Oskan Efendi bu olaydan duydukları rahatsızlık neticesinde istifa etmişlerdir.[22] Gerçekten de görevden ayrıldıkları tarihlere bakıldığında, hepsinin aynı tarihte, Rusya'nın 2 Kasım 1914'te Osmanlı Devleti'ne savaş ilan etmesinden üç gün sonra, 5 Kasım 1914'te görevden ayrıldıkları görülmektedir.[23]

Bu dönem kabinede yaşanan sık değişikliğin bir diğer nedeni de, İttihat ve Terakki içinde yaşanan iktidar mücadelesidir. Kendi kurduğu hükümette Hariciye Nazırlığı görevini de üstlenmiş olan Sait Halim Paşa'nın, bir süre sonra bu görevi Halil Bey'e vermesi, Talat Paşa'nın baskısı nedeniyle olmuştur. Talat Paşa'nın amacı ise himayesine aldığı ve yakın arkadaşı olan Halil Bey'in Hariciye Nazırlığı'na atanmasını sağlayarak, kabinede Enver Paşa'yı dengelemek ve gücünü artırmaktı.[24]

---

[20] "*Osmanlı kabinesinde Şeyhülislam, Sadrazamdan sonra gelmekte ve diğer bütün nazırların önünde yer almaktaydı. Anayasaya göre, Sultan, Sadrazam ve Şeyhülislamı atamakta, kabinenin diğer üyeleri ise Sadrazam tarafından tespit edilip Sultanın onayına sunulmaktaydı.*" (1876 Kanunu Esasi'nin 27. Maddesi). Melek Öksüz, "Amerikan Belgelerine Göre I. Dünya Savaşı ve Mütareke Dönemlerinde Osmanlı Hükümetleri", **Turkish Studies**, Volume 5/1, 2010, s. 1251.

[21] Öksüz, **a.g.m.**, s. 1249, 1251.

[22] Öksüz, **a.g.m.**, s.1254.

[23] Ercüment Kuran, "Birinci Dünya Savaşı", **İslam Ansiklopedisi**, C. 6, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1992, s. 197; Ek 1.

[24] Sina Akşin, **Jön Türkler ve İttihat ve Terakki**, İmge Kitabevi, 2. Baskı, Ankara, 1998, s. 420-421; Ahmet Şeyhun, "Said Halim Paşa: Osmanlı Devlet Adamı ve İslâmcı Düşünür",

Sait Halim Paşa 17 Haziran 1913'te hükümetini kurmuş, ancak hükümet programının mecliste okunması[25] 19 Temmuz 1914'te, hükümetin kurulmasından yaklaşık bir yıl sonra gerçekleştirilmiştir. Bunun nedeni, Meclis'in tatil edilmesidir. Meclis, Gazi Ahmet Muhtar Hükümeti zamanında, 5 Ağustos 1912'de Selanik Mebusu Mehmet Cavit Bey'in, yeni bir kabine kuruluncaya kadar Meclisin tatil edilmesine dair verdiği takrir kabul edilerek tatil edilmiş[26] ve ancak 1 Mayıs 1914'te tekrardan çalışmalarına başlamıştır.[27]

Sait Halim Paşa Hükümeti'nin programı Dâhiliye Nazırı Mehmet Talat Paşa tarafından okunmuştur.[28] Program hükümetin kurulmasından çok sonra okunduğu için, içeriğinde sadece yapılacak olanlara değil, o güne değin yapılmış olan icraatlara da yer verilmiştir.

Programda ilk olarak, bir önceki Mahmut Şevket Paşa Hükümeti'nin uygulamalarından söz edilmesi dikkati çekmektedir. Nitekim Mahmut Şevket Paşa'nın devletin çok zor bir anında iktidara geldiği vurgulanmış, Kamil Paşa Hükümeti ise yaşanan tüm olumsuzlukların sorumlusu olarak gösterilmiştir. Mahmut Şevket Paşa'nın devletin çok zor bir anında sadrazamlık görevini kabul etmesi de onun vatan sevgisinin bir ispatı olarak değerlendirilmiş ve bunun bir fedakârlık olduğu belirtilmiştir. Ayrıca Mahmut Şevket Paşa'nın çok kısa bir süre hükümette kalmasına karşın, bu süre içinde orduda ve maliyede bazı iyileştirme çabalarında bulunduğu büyük bir takdirle anlatılmıştır. Böylelikle yeni hükümet, Mahmut Şevket Paşa hükümetine karşı bir devr-i sabık yaratmamış, hatta bu hükümetin icraatlarına sahip çıkarak, bu hükümet zamanında yapılanları övmüştür. Dahası kendi hükümetlerinin de Mahmut Şevket Paşa Hükümeti'nin yolundan gittiği özellikle vurgulanmıştır.[29] Gerçekte de Sait Halim Paşa Hükümeti, Mahmut Şevket Paşa Hükümeti zamanında başlayan "*ülkenin güçlerini yeni baştan düzenlemek, yönetimi düzeltmek ve büyük devletlerle askıda olan anlaşmazlık*

TYB Akademi Dil Edebiyat ve Sosyal Bilimler Dergisi, Yıl: 1, Sayı: 3, Ankara, 3 Eylül 2011, s. 72; Talat Paşa İle Enver Paşa arasındaki ilişki için ayrıca bkz. **Osmanlı Mebusan Meclisi Reisi Halil Menteşe'nin Anıları**, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1986, s. 165.

[25] Osmanlı Devleti'nde hükümet programı kavramının siyasal yaşama girmesi, İkinci Meşrutiyet devrinde ve Kâmil Paşa ile olmuştur. Güneş, **Meşrutiyetten Cumhuriyet'e…**, s. 186.

[26] **Mebusan Meclisi Zabıt Ceridesi (MMZC)**, Devre: 2, Cilt: 2, İçtima Senesi: 1, 23 Temmuz 1328, s. 647-654.

[27] **MMZC**, Devre: 3, İçtima Senesi: 1, 1 Mayıs 1330.

[28] **MMZC**, Devre: 3, Cilt: 2, İçtima Senesi: 1, 6 Temmuz 1330, s.413.

[29] **MMZC**, **a.g.e.**, s.413-414.

sorunlarını" olabildiğince bir çözüme kavuşturmak yolunda başlayan siyaseti devam ettirmiştir.[30]

Öte yandan konu bir başka açıdan değerlendirildiğinde, aslında Sait Halim Paşa Hükümeti'nin bu tutumu çok da şaşırtıcı değildir. Çünkü Sait Halim Paşa halefi olduğu Mahmut Şevket Paşa'nın kurduğu hükümette, 24 Kanununisani 1913'te Şuray-ı Devlet Reisliği'ne, 27 Kanununisani 1913'te de Hariciye Nazırlığına atanmıştır. Bu arada İttihat ve Terakki'nin genel sekreterliği görevini de yürütmektedir. Ayrıca Sait Halim Paşa kabinesinde bulunan birçok kişi, Mahmut Şevket Paşa Hükümeti zamanında da çeşitli nazırlık görevlerinde bulunmuşlardır.[31] Dolayısıyla başta Salim Halim Paşa olmak üzere, onun kabinesinde bulunan ve kabinesinin yarısını oluşturacak sayıda olan bu kişilerin geçmiş hükümeti eleştirmeleri zaten beklenemezdi, bu durum kendilerini inkâr olurdu.

Programda daha sonra, kendi hükümetleri döneminde yapılan diğer faaliyetler anlatılmaya başlanmış ve ilk olarak Edirne'nin kurtarılmasına değinilmiştir. Söz konusu gelişmenin, ülkenin dışarıdaki şeref ve itibarının artmasına, içeride bir ümit ve tazelenme yaşanmasına ayrıca ordunun da moral ve motivasyonunun güçlenmesine yol açtığı söylenmiş, İttihat ve Terakki'nin bu başarıdaki rolüne özellikle vurgu yapılmıştır.[32] İttihat ve Terakki'nin 1913'te Babıali Baskını ile devletin yönetimine tek başına hakim olmasının nedenine temel teşkil eden bu olayın, programda ön plana çıkarılması ve ayrı bir misyon yüklenmesi şaşırtıcı değildir.

Programda devletin savaşıyor olmasına karşın, geçen sürede ülkenin geleceği için hayati önemde olan idari, adli ve iktisadi konularda birçok yasal düzenleme yapılmış olduğu belirtilerek, Mahmut Şevket Paşa Hükümeti'nin yarım kalmış işlerinin tamamlanmasına çalışıldığı belirtilmiştir. Yayımlanan kanunlar içinde en önemli olanının İdare-i Vilayet Kanunu olduğu belirtilerek, ülkenin idari bütünlüğünün sağlanmasının önemi üzerinde durulmuştur.

---

30 Hüseyin Cahit Yalçın, **Siyasal Anılar**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2000, s. 272.

31 Söz konusu kişiler ve Sait Halim Paşa Hükümeti zamanında yürüttükleri nazırlık görevleri: Mehmet Esat Efendi (Şeyhülislam), Mahmut Paşa (Bahriye Nazırı, Nafia Nazırı), İbrahim Bey (Adliye Nazırı, Şuray-ı Devlet Reisi, Evkaf-ı Hümayun Nazırı), Rifat Bey (Maliye Nazırı), Hayri Bey (Evkaf-ı Hümayun Nazırı), Şükrü Bey (Maarif Nazırı, Posta Telgraf ve Telefon Nazırı), Oskan Efendi (Posta Telgraf ve Telefon Nazırı) Güneş, **Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e…**, s. 149, 155.

32 **MMZC**, Devre: 3, Cilt: 2, İçtima Senesi: 1, 6 Temmuz 1330, s. 413.

Hukuk alanında yapılacaklarla yargının, daha hızlı çalışır hale getirilmesinin amaçlandığı söylenmiş, yargı görevinin layıkıyla yapılabilmesi için hâkimlerin iyi yetiştirilmesinin önemi üzerinde durularak, merkez ve taşradaki medreselerin ıslah edilmesi gerektiği üzerinde durulmuştur.[33]

Programda ekonomiye geniş bir yer ayrılmıştır. Kapitülasyonlardan olumsuz bağlamda söz edilmiş, ekonomik gelişmenin önünde engel oluşturduğu vurgulanarak yabancı devletlerle olan görüşmelerde serbestliğe uyulması için ısrarcı olunacağı söylenmiştir. Ayrıca ekonomi alanında ticari ilişkileri düzenleyecek yeni yasal düzenlemeler yapılacağı da belirtilmiştir. Köylünün kalkınmasını sağlamak için Romanya, Macaristan ve Bulgaristan'ın Ahali Bankaları deneyimlerinden yararlanılarak Ziraat Bankası'nda bir yeniliğe gidileceğini duyurmuş, çiftçilerin durumunu düzeltmek için birçok iş yapıldığı, bununla birlikte onların durumunu iyileştirici başka önlemlerin de alınacağı söylenerek nakit ihtiyaçlarının karşılanması için önlem alınacağı belirtilmiştir. Programda vakıfların işleyişi ve toplumsal yararları üzerinde durularak bir vakıf müzesi ve gelirlerin akılcı bir şekilde kullanılmasını sağlamak amacıyla bir vakıf bankasının kurulmasının düşünüldüğü açıklanmıştır. Askerlik görevinin de ekonomiye getirdiği yükün hafifletilmesi için bu görevin iki yılla sınırlandırılması ve herkesin askerlik görevini yerine getirebilmesini sağlayacak yasal düzenlemelerin yapılacağı belirtilmiştir.[34]

Sait Halim Paşa Hükümeti, eğitim konusuna da programında yer vererek ilköğretimin zorunlu olduğuna vurgu yapılmış ve programda anaokullarına önem verileceği, eğitimin her kademesinde dışarıdan örnek alınarak yenilikler yapılacağı, kız öğretmen okullarında iyileştirmelere gidileceği ve kızlarla-erkeklerin birlikte okuyacakları açıklanmıştır.[35]

Posta ve telgrafla ilgili yapılan işlerin geliştirileceği ve telgraf ücretlerinde indirim yapılacağı söylenmiştir.[36]

Ordunun ıslahının da acil işlerden biri olduğu ve bu nedenle Almanya ve İngiltere'den uzmanların getirildiği belirtilerek uzman heyetlerin amaca ulaşmak için büyük bir azimle çalıştıkları vurgulanmış,[37] siyasi

---

[33] **MMZC**, **a.g.e.**, s. 414.
[34] **MMZC**, **a.g.e.**, s. 414-417.
[35] **MMZC**, **a.g.e.**, s. 417.
[36] Aynı yer.
[37] Aynı yer.

teşkilatlanmalar arasındaki dengeyi sağlamak için Kanun-u Esasi'nin bazı maddelerinin yeniden düzenlenmesinin de Meclise getirileceği ifade edilmiştir.[38]

Programın Mecliste okunmasından sonra, program üzerine görüşlerini açıklamak üzere söz alan Aydın mebusu Mehmet Ubeydullah Efendi, Bağdat Mebusu Mehmet Tevfik Bey, Konya Mebusu Mustafa Şeref Bey, İstanbul Mebusu Kirkor Zöhrap Efendi, Kerek Mebusu Tevfik El Mecali Efendi, İzmir Mebusu Emanuel Emanuelidi Efendi, Muş Mebusu İlyas Sami Efendi gibi birçok kişi hükümet programı üzerinde görüşlerini bildirmişlerdir. Bunların çoğu hükümet programının paralelinde konuşmuşlar ve programa yönelik neredeyse hiç eleştiri yapmamışlardır. Programda öne çıkan başlıklar üzerinde durmuşlardır. Aynen programın açıklanması sırasında olduğu gibi, Mahmut Şevket Paşa Hükümeti'ni ve mevcut hükümeti överek ordudaki disiplinin sağlanması, ülkenin saygınlığının artması ve iç güvenliğin sağlanması konusunda her iki hükümeti de çok başarılı bulduklarını söylemişlerdir. Mahmut Şevket Paşa dışındaki hükümetlere yönelik eleştirilerde bulunan mebuslar, Edirne'nin alınmasını da överek aslında Bab-ı Ali Baskınını meşrulaştırmaya çalışmışlardır. Hükümetin programında belirttiği gelecekte yapmayı tasarladığı işlere yönelik olarak da eleştiride bulunmamış, hükümetin yapmayı planladığı her düzenlemeyi takdirle karşılamışlardır. Tüm bunlara karşın, söz alan mebuslar, geçici yasa çıkarılmasından duydukları rahatsızlığı ve bunun aslında Kanun-u Esasi ile de bağdaşmadığını, açıkçası aykırı olduğunu vurgulayarak hükümetlerin başarısızlıklarının kaynağı olarak Anayasa'yı göstermek anlayışından vazgeçmeleri gerektiğini belirtmişlerdir.[39]

Sait Halim Paşa döneminde Osmanlı Devleti, Balkan Devletleri'nin Rumeli topraklarının paylaşımı konusunda anlaşmazlığa düşüp kendi aralarında savaşa tutuştukları bir sırada, bundan yararlanmayı bilmiş ve Edirne'yi kendi topraklarına katmayı başarmıştır.[40] Sonrasında, Bulgaristan ile yapılan Edirne Antlaşması ile Edirne ve Dimetoka Osmanlı Devleti'nde kalmış, Bulgaristan'la da sınır komşusu olunmuştur. Bu dönemin en önemli olayı ise hiç kuşkusuz Osmanlı Devleti'nin sonunu da getirmiş olan, Birinci Dünya Savaşı'dır. Öte yandan günümüzde dahi sözde Ermeni soykırımı iddialarına dayanak teşkil

---

38 **MMZC**, **a.g.e.**, s. 418.
39 **MMZC**, **a.g.e.**, s. 418-429.
40 Akşin, **Jön Türkler ve…**, s. 361-363.

eden Sevk ve İskân Kanunu'nun çıkarılmış olması da yine bu dönemin en önemli siyasal gelişmeleri arasındadır.

Talat Paşa Hükümeti (4 Şubat 1917 - 8 Ekim 1918)

Sait Halim Paşa'nın istifası üzerine, Mehmet Talat Paşa, 4 Şubat 1917'de Sultan Mehmet Reşat tarafından hükümeti kurmakla görevlendirilmiştir. Kendisi de dâhil olmak üzere, kabinesi 15 kişiden oluşmuştur. Kabinesine, Sait Halim Paşa'nın kabinesinden farklı olarak, savaşın bir sonucu olsa gerek, İaşe Nazırlığı da eklenmiştir. Talat Paşa kabinesinde de zaman zaman revizyona gidilmiş, bu konuda başı Maarif Nazırlığı çekmiştir. Enver ve Cemal Paşalar ise ilk andan itibaren kabinede kendilerine yer bulmuşlar ve hükümet istifa edene kadar da yerlerini korumuşlardır.[41]

Talat Paşa Hükümetinin programı ise 15 Şubat 1917'de, kendisi tarafından okunmuştur. Bir önceki hükümetin programı ile kıyaslandığında oldukça kısa olduğu dikkati çekmektedir. Öte yandan, Talat Paşa Hükümeti'nin programı okunurken milletvekilleri çok heyecanlanmış ve programın okunması sırasında konuşmacının sözünü sık sık alkışlarla ya da onun söylediğini teyit eden sözlerle kesmişlerdir. Bu durumun devletin halen savaşıyor olması ve savaşın milletvekilleri üzerinde yarattığı psikolojik etki ile ilgisi olsa gerektir. Nitekim hükümetin bir savaşı yürütüyor olması programa da yansımış ve programın hemen başında savaşa yönelik değerlendirmelerde bulunularak savaş sırasında milletin büyük fedakârlıklar yaptığına değinilmiş ve Çanakkale'de hezimete uğratılan devletlerin tehditlerine kulak asılmayacağı ve daha büyük fedakârlıklar gösterilerek Osmanlı Devleti'nin müttefikleriyle birlikte savaştan muzaffer bir şekilde ayrılacağı vurgulanmıştır.[42]

Programda, çağdaşlaşma teşebbüslerine de yer verilmiştir. Çağdaşlaşmak amacıyla yenilik yapılmasının önemi vurgulanmış, bu konunun millet yaşamının daha da iyileştirilmesi açısından çok hayati olduğu üzerinde durulmuştur. Ama bunun farkında olunmasına karşın, hükümetin önceliğinin savaşın yarattığı olumsuz etkileri ortadan kaldırılmak olduğu da ayrıca vurgulanmıştır.[43]

---

41 **EK 2**.
42 **MMZC**, Devre: 3, Cilt: 2, İçtima Senesi: 3, 2 Şubat 1332, s. 181-182.
43 **MMZC**, **a.g.e.**, s. 182.

Osmanlı Devleti'nde yaşayan tüm unsurlara, Kanun-u Esasi ile verilmiş olan hakların devam edeceği de programda dile getirilmiş ve ülkede kanunu hâkim kılmanın en büyük hedefleri olduğu söylenmiştir.[44]

Programda eğitim, ekonomi, ziraat ve adalet gibi konulara, çok kısa da olsa değinilmiş ve söz konusu bu alanlarda gelişme sağlanması için gerekli önlemlerin alınarak yenilikler yapılacağı söylenmiştir. Öte yandan yabancı sermayeye karşı olunmadığı da belirtilerek özellikle sanayi alanında yabancı yatırımcıların, yerli yatırımcılarla birlikte kuracakları işletmelerin Osmanlı Devleti'nin lehine olacağı ve bunun gerçekleşmesi için hükümetin çaba göstereceği üzerinde durulmuştur. Ayrıca tasarrufa gidileceği ve müttefik devletler ile tarafsız devletlerin sermayedarları tarafından yapılacak yatırımların da yine hükümet tarafından destekleneceği üzerinde durulmuştur.[45]

Programda dış siyasete de yer verilmiş ve birlikte savaşılan devletlerle yapılan anlaşmalara sadık kalınacağı, devletin çıkarlarının korunacağı ve tarafsız devletlerle olan iyi ilişkilerin sürdürüleceği teyit edilmiştir.[46]

Talat Paşa'nın hükümet programını okumasından sonra, program üzerine tartışmalara geçilmiştir. Ancak program hiçbir eleştiriye uğramadan, 15 Şubat 1917'de mecliste hazır bulunan 189 milletvekilinin tümünün olumlu oyu ile "*müttefikan*" kabul edilmiştir.[47]

Talat Paşa döneminin, Birinci Dünya Savaşı'nın sürüyor olmasının dışında gerçekleşen en önemli olayı ise altında kendisinin de imzasının bulunduğu Brest-Litovsk Barış Antlaşması'nın imzalanmasıdır.[48]

Ahmet İzzet Paşa Hükümeti (14 Ekim 1918 – 8 Kasım 1918)

Ahmet İzzet Paşa, 14 Ekim 1918'de, Talat Paşa'nın istifasından sonra hükümeti kurmakla görevlendirilmiştir.[49] Kendisi de dâhil olmak üzere kabinesi 15 kişiden oluşmuştur. Ahmet İzzet Paşa kabinesi tümüyle İttihatçı olmamakla birlikte, kabinesinde Cavit Bey, Ali Fethi Bey ve Rauf Bey gibi

---

44 Aynı yer.
45 Aynı yer.
46 Aynı yer.
47 **MMZC**, **a.g.e.**, s. 183.
48 Fahir Armaoğlu, **20. Yüzyıl Siyasi Tarihi**, 2. Baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1984, s. 140.
49 Güneş, **Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e…**, s. 215.

İttihatçılar da vardır.[50] Ahmet İzzet Paşa'nın anılarında ifade ettiğine göre, kabinesinde İttihatçıların bulunması tamamen kendi inisiyatifiyle olmuştur. Bir yönlendirme ya da baskı söz konusu değildir.[51]

Ahmet İzzet Paşa Hükümeti, Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'nda yenilip mütareke istediği bir sırada kurulmuştur. Hükümet programı ise 19 Teşrinievvel 1918'de, Mebusan Meclisi'nde Ahmet İzzet Paşa tarafından okunmuştur.[52]

Programda ilk olarak, hükümetlerinin Osmanlı Devleti tarihinin en buhranlı bir devrinde iş başına geldiği belirtilmiştir. Bu nedenle hükümet programlarında geleceğe dönük hedeflerin olmadığı, bunun da normal karşılanması gerektiği söylenerek tek amaçlarının içeride ve dışarıda, barışı ve huzuru sağlamak olduğu belirtilmiştir.[53]

Devletin sükûnete, yıllardır birçok özveride bulunan milletin de artık dinlenmeye ihtiyacı olduğu ifade edilerek barışın sağlanmasının önemi bir kez daha belirtilip bunun, hükümetlerinin en başlıca görevleri arasında bulunduğunun altı çizilmiştir.[54]

Savaş nedeniyle yaşadıkları yerleri terk etmek zorunda kalan vatandaşların yeniden evlerine dönmelerinin sağlanacağı, mallarının kendilerine iade olunacağı, idari ve askeri kararlar neticesinde bir yerden bir yere sürülenlerin bundan sonra serbest bırakılacağı, siyasi suçlular için genel bir af çıkarılacağı, kanunların ihlal edilmesine asla izin verilmeyeceği ve kanunların koşulsuz bir şekilde uygulanacağı da programda ilan edilmiştir.[55]

Programda ayrıca, nasıl bir dış politika izleneceği konusuna da değinilmiştir. Osmanlı Devleti'nin ve milletinin barış istediği bir kez daha vurgulanmış, ülkedeki yabancıların, azınlıkların tedirgin olmamaları söylenerek azınlıkların haklarının güvenceye alınacağı belirtilmiştir. Ayrıca Arap vilayetleri meselesine de değinilmiş ve Hilafet ve Saltanat makamına bağlı olmaları koşuluyla, onlara bir muhtariyet verilebileceği dile getirilmiştir. Öte yandan yapılacak barış antlaşmasında Wilson İlkelerinin temel alınacağı da vurgulanmıştır.[56]

---

[50] **Ek 2.**
[51] Ahmet İzzet Paşa, **Feryadım**, C. II, Nehir Yayınları, İstanbul, 1993, s. 15.
[52] **MMZC**, Devre: 3, Cilt: 1, İçtima Senesi: 5, 19 Teşrinevvel 1334, s. 28.
[53] **MMZC**, **a.g.e.**, s. 29.
[54] Aynı yer.
[55] Aynı yer.
[56] Aynı yer.

Ahmet İzzet Paşa Hükümeti'nin programı incelendiğinde, hükümet programlarının içte ve dışta barışı sağlamak üzere oluşturulduğu görülmektedir. Hükümet, savaş nedeniyle ülke içinde yaşanan acıları dindirmeyi, toplumsal barış ve huzuru sağlamayı, halkın devlete olan güvenini yeniden tesis etmeyi başlıca hedef olarak belirlemiştir. Bu arada programlarında dış politika konularına da yer vererek yapılması düşünülen barışın hangi esaslar üzerine oturtulacağı konusuna da kendileri açısından açıklık getirmişlerdir.

Hükümet programının okunmasından sonra tartışmalara geçilmiştir. Söz alan birçok kişi hükümetin programında dile getirdiği, iç ve dış barışı sağlamak ve kanunları uygulamak konusundaki kararlılığını memnuniyetle karşıladıklarını dile getirerek hükümete başarılar dilemişlerdir.

Halep Mebusu Artin Boşgezenyan Efendi, hükümetin programında başlıca olarak barışın sağlanması ve kanunların uygulanmasından söz ettiğini belirterek, barışı sağlamayı hedefleyen hükümete başarı dilemiştir. Ancak özellikle ikinci konu üzerinde durarak, kanunların esasını Kanun-u Esasi'nin oluşturduğunu belirtmiştir. Hükümetin kanunları uygulamakla aslında Kanun-u Esasi'yi uygulamayı vaat ettiğini büyük bir memnuniyetle dile getiren Artin Efendi, hükümeti takdir ederek şunları söylemiştir: "*...Kabine, Kanunların icrasını vaad buyuruyor. Şu halde Kanunu Esasinin icrasını bitarikulevla vaad buyurmuş oluyor. İşte Kanunu Esasinin taamii icrası, acizlerinin nazarında başlı başına bir program değer. Yani Kabine, kendi programında başka bir şey vaad etmemiş olsa ve Kanunu esasiyi harfiyen tatbik edeceğim dese o kâfidir. Esasen ondan büyük nimet mi olur?...*"[57] Artin Efendi'nin bu konuda bu kadar heyecanlanmasına yol açan neden ise yine kendi değerlendirmesiyle, Kanun-u Esasi'de düzenlenmiş olan hak ve özgürlüklerin Avrupa kanunlarında bile olmaması ve bunların Osmanlı tebaasına geniş hak ve özgürlükler sunuyor olmasıdır.[58] Hükümeti sadece verdiği sözle yetinmemesi ve sözlerinin gereğini de yerine getirmesi için kibar bir şekilde uyarmıştır.[59] Konuşmasının devamında ise Kanun-u Esasi'de yer alan bazı maddelerin, Meclis-i Mebusan'ın çalışmadığı sıralarda hükümete geçici yasa çıkarma yetkisi vermesini ve hükümetin sıkıyönetim ilanını eleştirerek bu tür uygulamaların kişi hak ve özgürlüklerin kısıtlanması konusunda suiistimallere

[57] **MMZC**, **a.g.e.**, s. 30.
[58] Aynı yer.
[59] Aynı yer.

yol açtığını, bu nedenle de bu maddelerin yeniden düzenlemesi gerektiğine işaret etmiştir.[60] Konuşması sırasında idam cezasını da eleştiren Artin Efendi, idama karşı olduğunu ve idam cezası verilmesinin koşullarının zorlaştırılmasını istemiştir.[61]

Artin Efendi'den sonra söz alan Ertuğrul Mebusu Şemsettin Bey de hükümetin programında iç ve dış barışı sağlayacağını ilan etmesini son derece olumlu bulmuş ve "*…hukuk ve hayatına tecavüz edilmedikçe başkalarının hukukuna riayetkar bulunan Türk Milleti bu müthiş badirenin bir an evvel hitam bulmasını canı gönülden arzu ediyor. Binaenaleyh Hükümet bu beyanatı ile Meclisin ve Milletin samimiyeti ruhuna tercüman olmuştur…*" demiştir.[62]

Konuşmasının devamında ise bir ülkede kanunların eksiksiz bir şekilde uygulanmasının önemine de değinerek ülkedeki iç barışın ancak haksızlıkların, zulüm ve baskıların ortadan kaldırılmasıyla kurulabileceğini belirtmiştir.[63] Ayrıca Şemsettin Bey, Birinci Dünya Savaşı sırasında uygulanan yanlış politikalar nedeniyle çok sayıda suçsuz insanın mağdur edildiğini ve bu nedenle de adaletin yara aldığına dikkati çekerek hükümete sakin olması gerektiğini ve hükümete düşen görevin, halka kanunların herkese tarafsızlıkla uygulanacağı güvencesini vermek olduğunu ve devletin ancak bu şekilde davranarak kötülüklerden korunabileceğini söylemiştir.[64] Hükümetin programında yer verdiği, "*Memleketteki bütün anasırın Memleketin mukadderatına iştirak ettirileceği"* sözünü de son derece olumlu karşılayan[65] Şemsettin Bey, hükümetin Arap vilayetlerine muhtariyet verilmesi düşüncesini de desteklemiştir.[66]

Daha sonra söz alan Trabzon mebusu Mehmet Emin Bey ise hükümetin barışı hedeflediğini ve kanunu her şeyin üstünde tutacağını söylemesini takdirle karşıladığını söyleyerek konuşmasına başlamıştır.[67]

Diğer yandan, Mehmet Emin Bey, savaş sırasında meydana geldiğini iddia ettiği bazı zulüm ve yolsuzlukların incelenip bu kişiler hakkında gerekli

---

60 Aynı yer.
61 **MMZC**, **a.g.e.**, s. 30-31.
62 **MMZC**, **a.g.e.**, s. 31.
63 **MMZC**, **a.g.e.**, s. 31-32.
64 **MMZC**, **a.g.e.**, s. 31-32.
65 **MMZC**, **a.g.e.**, s. 32.
66 Aynı yer.
67 Aynı yer.

cezai işlemlerin uygulayacağını meclise taahhüt etmediği için hükümeti eleştirmiştir.[68] Çünkü ona göre savaş sırasında yapılmış olan tüm yasadışı uygulamaların, halka yapılmış eziyetlerin önce İttihat ve Terakki'ye, sonra da Türk milletine fatura edilmesi söz konudur. Ancak bu gerçeklerle bağdaşmamaktadır. Çünkü Osmanlı Devleti yüz yıllardan beri kendine sığınan farklı milletleri tek çatı altında yaşatmasını bilmiştir. Bu nedenle bu tür gerçek olmayan propagandaların durdurulması ve gerçek suçluların ortaya çıkarılması gerekmektedir.[69]

Mehmet Emin Bey'in yanı sıra, hükümet programı üzerine düşüncelerini açıklayan Muş Mebusu İlyas Sami Efendi de, hükümetin barışı hedeflemesini olumlu bulmuştur. Ancak hükümete eleştiri de getirerek, savaş yüzünden cephelere yakın yerlerden daha güvenli yerlere göçlerin olduğunu ve bu insanların halen büyük zorluklar içinde, hatta sefalet içinde yaşadıklarını ileri sürmüştür. Hükümetin, programında bunlardan söz etmemesini bir eksiklik olarak gören İlyas Sami Efendi, hükümetten, bu kişilerin sorunlarını da çözmesini istemiştir.[70]

Hükümet programı üzerine düşüncelerini açıklayan ve bazı konularda programı yetersiz bulup, eleştiren mebuslara Ahmet İzzet Paşa yanıt vermiştir. Ahmet İzzet Paşa, Anayasa'da hükümete geçici kanun yapma yetkisi veren uygulamadan tümüyle vazgeçemeyeceklerini belirtmiştir. Bununla birlikte, zorunlu kalmadıkça da bu yola müracaat etmeyeceklerine dair söz vermiştir.[71]

Ahmet İzzet Paşa konuşmasında, savaş ilanı konusunda meclisin onayına gerek duyulmasına olumsuz yaklaşmış, zaten Wilson İlkeleri'nin de savaşı önleyeceği kanısında olduğunu söylemiş ve iki üç kişinin oyu ile bir daha savaşa girilmemesi temennisinde bulunarak bu konuda meclise güvence vermiştir.[72]

Konuşmasının devamında ise ülkede adaleti mutlaka sağlayacaklarını kesin bir dille anlatmış, hatta meclise bu konuda söz vermiştir. Ancak ülkede karışıklık yaratmamanın da önemli olduğunu belirterek hükümetin vaatlerini yerine getirebilmesinin toplumun tüm kesimlerinin sükûnetle hareket etmesine bağlı olduğunu dile getirmiştir.[73]

---

68 Aynı yer.
69 **MMZC**, **a.g.e.**, s. 32-33.
70 **MMZC**, **a.g.e.**, s. 34.
71 **MMZC**, **a.g.e.**, s. 33.
72 Aynı yer.
73 **MMZC**, **a.g.e.**, s. 34.

19 Teşrinievvel 1918'de, Ahmet İzzet Paşa Hükümeti programı oylanırken 131 kişinin katıldığı oylamada, 10 kişi çekimser kalırken, 121 kişi kabul oyu vermiş, 91 kişi ise oylamaya katılmamıştır.[74]

Bu dönemin en önemli siyasal gelişmesi ise Mondros Mütarekesi'nin imzalanması ve Osmanlı Devleti'nde "*Mütareke Dönemi*" olarak adlandırılan son derece kaotik bir dönemin başlamasıdır.

Sonuç ve Değerlendirme

Her üç hükümet de yaşanan olağanüstü olaylar ve olağanüstü koşulların bir ürünü olarak iktidara gelmişlerdir. Sait Halim Paşa'nın sadrazam olup, hükümet kurduğu tarih dünyanın büyük bir savaşa doğru sürüklendiği bir zamana rastlamıştır ve Osmanlı Devleti savaştan yana olmayan Sait Halim Paşa'nın[75] kurduğu hükümet döneminde Birinci Dünya Savaşı'na girmiş, Talat Paşa Hükümeti savaşı sürdürmüş, Ahmet İzzet Paşa Hükümeti ise savaşı bitiren mütarekeyi imzalamıştır. Bunların dışında, Sait Halim Paşa, Mahmut Şevket Paşa suikastından sonra, Talat Paşa, Birinci Dünya Savaşı sırasında Osmanlı Devleti açısından cephede işlerin iyi gitmediği bir sırada, Ahmet İzzet Paşa Hükümeti ise savaşın artık kaybedildiği ve Osmanlı Devleti'nin yenilgiyi kabul ederek, teslim olmak istediği bir sırada kurulmuştur. Dolayısıyla üç hükümet de bunalım dönemlerinde görev yapmışlardır. Öte yandan burada söylenmesi gereken bir diğer durum da, söz konusu hükümetlerin kurulmasında hem iç hem de dış etkenler birlikte rol oynamakla beraber, kurulmasında dış etkenin en fazla rol oynadığı hükümet, Ahmet İzzet Paşa Hükümeti olmuştur. Bu hükümet, bir savaş yenilgisinin sonucunda kurulmuştur.

Bu arada, Mehmet Reşat (V. Mehmet) Mehmet Sait Halim Paşa'yı hükümeti kurmakla görevlendirmiştir. Talat Paşa'yı ise önce Mehmet Reşat görevlendirmiş, ancak onun ölmesi ve tahta Vahdettin (VI. Mehmet)'in geçmesi nedeniyle Talat Paşa bir kez de Vahdettin tarafından hükümeti kurmakla görevlendirilmiştir. Ahmet İzzet Paşa da Vahdettin tarafından hükümeti kurmakla görevlendirilmiştir.

---

[74] **MMZC**, **a.g.e.**, s. 37.

[75] Tarık Zafer Tunaya, **Türkiye'de Siyasal Partiler**, C. III, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1989, s. 491.

Söz konusu hükümetler içinde en uzun süreli olanı Sait Halim Paşa Hükümeti olmuş, en kısa süreli olanı ise Ahmet İzzet Paşa Hükümeti olmuştur. Hatta Sait Halim Paşa Hükümeti, İkinci Meşrutiyet döneminin en uzun soluklu hükümeti olmuştur. Diğer yandan, Sait Halim Paşa Hükümeti kurulduğu sırada Mebusan Meclisi kapalıdır.

Araştırmaya konu olan dönemde üç genel seçim, bir kez de ara seçim yapılmıştır. Genel seçimlerin ilki 1908'de, ikincisi 1912'de, üçüncüsü de 1914 Mayısında yapılmıştır. Ara seçim ise 1911'de gerçekleştirilmiştir.[76] İttihat ve Terakki'nin mecliste mebus sayısı olarak üstünlüğünü sağladığı seçimler ise 1912 ve 1914 genel seçimleri olmuştur. Hatta 1914 seçimlerine İttihat ve Terakki Partisi sadece kendisi katılmıştır. Bu durumda, söz konusu üç hükümet de İttihat ve Terakki'nin mecliste güçlü olduğu bir sırada iktidarda olmuşlardır. Hatta bu nedenle olsa gerek, Mütareke döneminde Padişah Vahdettin, İtilaf Devletleri'ni yatıştırmak adına İttihatçı çoğunluğa sahip meclisi feshetmiştir.[77]

Her üç hükümetin kabinelerindeki isimler incelendiğinde, kabineyi oluşturan isimlerin doğal olarak birbirlerinden farklı oldukları görülmüştür. Bununla birlikte, Sait Halim Paşa ile Talat Paşa'nın kabinelerindeki isimlerin benzerlikleri de gözden kaçmamaktadır Cavit Bey, her üç hükümette de Maliye Nazırı olarak görev yapan tek kişi olarak dikkati çekerken, altı kişinin de hem Sait Halim Paşa hem de Talat Paşa hükümetinde nazır olarak görev yaptıkları anlaşılmıştır. Bu isimleri şöyle sıralamak mümkündür:

Ahmet İzzet Paşa, Sait Halim Paşa Hükümeti'nde ve kendi kurduğu hükümette Sadrazamlığın yanı sıra Harbiye Nazırlığı görevini yürütmüştür. Enver Paşa, Sait Halim Paşa ve Talat Paşa Hükümetlerinde Harbiye Nazırlığı görevini yürütmüştür. Halil Bey (Menteşe) Sait Halim Paşa Hükümeti'nde Şuray-ı Devlet Reisliği ile Hariciye Nazırlığı görevlerinde bulunmuştur. Talat Paşa Hükümetinde de Şuray-ı Devlet Reisliği ile Adliye Nazırlığı görevlerinde bulunmuştur. Talat Paşa, Sait Halim Paşa Hükümeti'nde Dâhiliye Nazırlığı ile Maliye Nazırlığı, kendi kurduğu hükümette de Sadrazamlığın yanı sıra yine aynı görevleri yürütmüştür. Cemal Paşa, Sait Halim Paşa Hükümeti'nde Bahriye Nazırlığı ile Nafıa Nazırlığı görevlerinde, Talat Paşa Hükümetinde ise Bahriye Nazırlığı görevlerinde bulunmuştur.

---

[76] Tarık Zafer Tunaya, **Hürriyet'in İlanı**, 2. Baskı, Arba Yayınları, İstanbul, 1996, s. 24.
[77] Tanör, **Osmanlı-Türk...**, s. 203.

Şükrü Bey (Ahmet Şükrü Bey), Sait Halim Paşa ve Talat Paşa Hükümetlerinde Maarif Nazırlığı ile Posta, Telgraf ve Telefon Nazırlığı görevlerinde bulunmuştur.[78] Konu bu açıdan değerlendirildiğinde, Sait Halim Paşa hükümet kurarken, nasıl Mahmut Şevket Paşa Hükümetinde görev alanların yarısını görevde tuttuysa, Talat Paşa da kendi kurduğu hükümette Sait Halim Paşa hükümetinde nazırlık görevi yapmış kişilerin bazılarını görevde tutmuştur. Ayrıca Talat, Enver ve Cemal Paşalar da bir başka deyişle üçlü "*triumvira*" ilk kez Sait Halim Paşa kabinesinde bir araya gelmişler, bu durum Talat Paşa'nın sadrazamlığı zamanında da devam etmiştir. Ancak Ahmet İzzet Paşa'nın kabinesinde hiç biri yoktur.

Sait Halim Paşa Hükümeti, kendi içinde en çok nazır değişikliğine giden hükümet olurken, en çok nazır değişikliğini de Nafia Nazırlığı görevinde yapmış, bu göreve beş farklı kişiyi getirmiştir. Diğer yandan Talat Paşa Hükümeti'nde de bazı nazırlıklarda değişiklikler yapılmış, bu hükümet döneminde en çok değişikliğe gidilen nazırlık ise Maarif Nazırlığı olmuştur. Ahmet İzzet Paşa Hükümeti'nde ise neredeyse hemen hiçbir değişikliğe gidilmemiş, sadece Ticaret ve Ziraat Nazırlığı'nda yapılan bir değişiklik dışında hükümet kurulduğu şekliyle sona ermiştir.[79] Yaşanan bu durumun nedeni, daha önce de değinildiği gibi, nazırların hükümetlerin uygulamalarıyla ters düşüp istifa etmeleri, hükümetlerin iç ve dış politikadaki tercihleri ve İttihat ve Terakki içinde yaşanan çekişmeler olmuştur. Buna ek olarak, hükümetlerin görevde kalış sürelerinin uzunluğu da bunda etkili olmuştur demek mümkündür.

Sait Halim Paşa Hükümeti'nde, Oskan Efendi isminde bir gayrimüslim, Posta Telgraf ve Telefon Nazırı olarak görev alırken diğer hükümetlerde gayrimüslim bir nazıra rastlanmamıştır. Oskan Efendi, Ahmet İzzet Paşa'nın istifası sonrasında kurulmuş olan Tevfik Paşa Hükümeti'nde yine aynı göreve getirilmiştir.[80]

Diğer iki hükümetin kurulması sırasında Mustafa Kemal Paşa'nın adı hiç geçmemişken Ahmet İzzet Paşa Hükümeti'nin kurulması sırasında Mustafa Kemal Paşa'nın da adı geçmiş, hatta Mustafa Kemal Paşa kurulan hükümetin kabinesindeki bazı isimlerin belirlenmesinde etkisi olduğu gibi, kendisinin de

---

78 **Ek: 1, 2, 3.**
79 **Ek: 1, 2, 3.**
80 Güneş, **Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e…**, s. 229.

Harbiye Nazırlığı'na getirilmesi gibi bir beklentisi olmuştur. Ancak Ahmet İzzet Paşa, bu görevi kendisi üzerine almıştır.[81]

Hükümetler içinde, Sait Halim Paşa Hükümeti'nin programı en geniş ve en iddialı olanıdır. En kısa program ise Talat Paşa Hükümeti'ne aittir. İçinde bulunulan koşullarla birlikte düşünüldüğünde bu durum son derece normaldir. Sait Halim Paşa Hükümeti'nin Birinci Dünya Savaşı öncesinde kurulmuş olması, Talat Paşa'nın tam Birinci Dünya Savaşı sırasında, Ahmet İzzet Paşa'nın ise Osmanlı Devleti'nin savaşta yenildiği ve mütareke arayışları sırasında kurulmuş olması, hükümetlerin öncelikleri dolayısıyla programlarının içeriği üzerinde de etkili olmuştur. Daha açık söylemek gerekirse, Sait Halim Paşa Hükümeti, savaş öncesinde kurulduğu için Birinci Dünya Savaşı'nın ruhuna uygun bir programla ortaya çıkmamıştır. Bu hükümetin ilk yılında Balkan Savaşı'nın yarattığı kaotik ortamın etkilerini görmek mümkündür. Talat Paşa Hükümeti, savaşın en kritik ve Osmanlı Devleti için olumsuz seyrettiği bir dönemde programını hazırlamış ve faaliyetlerine başlamıştır. Hükümet programında, Birinci Dünya Savaşı'na girilmesinin Osmanlı Devleti açısından bir var olma sorunu olduğu söylenirken, iaşe sorunlarına ve savaş sonrasının ekonomik güçlüklerine önemli bir yer verilmiştir.[82] Ahmet İzzet Paşa Hükümeti'nin ilk ve en önemli işi ise mütarekeyi sağlamaktı.[83] Bu nedenle de kuruldukları koşulların etkileri tüm hükümetlerin programlarına yansımıştır.

Programlarını mecliste açıklarken, hiçbiri kendilerinden önce kurulmuş bir önceki hükümete yönelik olarak ağır eleştirilerde bulunmamışlardır. Hatta Sait Halim Paşa Hükümeti, Mahmut Şevket Paşa Hükümeti'nin devamı olduğunu vurgularken, Talat Paşa Hükümeti'nin de programı okunduğu sırada bir önceki Sait Halim Paşa Hükümeti hakkında tek bir olumsuz söz kullanılmamıştır. Zaten bunun olması da beklenemezdi. Çünkü daha önce de belirtildiği gibi anılan bu hükümetler bir kısmıyla ya da tümüyle İttihatçı hükümetlerdi.

Talat Paşa Hükümeti'nin programının okunmasından sonra Mecliste program üzerine hiçbir tartışma yaşanmazken, Sait Halim Paşa ve Ahmet İzzet Paşa hükümetlerinin programlarının okunmasından sonra, mebuslardan

---

81 Akşin, **Ana Çizgileriyle…**, s. 103.

82 Tevfik Çavdar, **Türkiye'nin Demokrasi Tarihi**, 2. Baskı, İmge Kitabevi, Ankara, 1999, s. 136.

83 Ahmet İzzet Paşa, **a.g.e.**, s. 19.

bazıları programlara yönelik eleştirilerde bulunmuş, hükümete yönelik beklentilerini aktarmışlardır. Her iki hükümet mebuslarının da gündeme getirdikleri ortak konu hükümetlerin geçici kanun çıkarmaları olmuştur. Mebuslar bu uygulamadan vazgeçilmesini istemişlerdir.

Konu bir başka açıdan değerlendirildiğinde ise gerek Sait Halim Paşa olsun gerekse Talat Paşa olsun her ikisinin de kurduğu hükümetlerin, savaş durumu da olsa, Osmanlı Devleti'nin mevcut sorunlarının çözümüne yönelik bir başka deyişle devlet ve millet hayatında daha iyi bir gelecek kurmak için kısa, orta ya da uzun vadeli projeler ürettikleri söylenebilir. Her ikisi de reform politikaları uygulayan bu hükümetlerin iktidarları sırasında, devlet hayatında, hukukta, eğitimde ve ekonomide yenilikler yapılmıştır. Devleti içinde bulunduğu durumdan kurtarmak amacıyla yapılan bu modernleşme girişimleri ile devlette laik anlayışı güçlendirmek, eğitimde birliği sağlamak, siyasi, sosyal ve ekonomik olmak üzere her alanda tam bağımsız bir devlet olmak, ulusal bir ekonomi oluşturmak, kamu düzenini sağlamak, merkeziyetçi yapıyı güçlendirmek gibi amaçlara ulaşılması düşünülmüştür. Hatta gerçekleştirilen yenilikler doğrudan veya dolaylı olarak toplumun gündelik yaşamını da etkilemiştir.

Bu amaçlarla yapılan bazı yenilikleri şöylece sıralamak mümkündür: 7 Ağustos 1913'te çıkarılan "*Memâlîk-i Osmaniye'de Islâhiye Hakkında İrâde-i Seniyye*" adlı düzenleme ile devlet, batı tarzında merkez ve vilayetler şeklinde ikiye ayrılmıştır.[84] 1914'te Dârü'l-Bedâî'nin kurulması ile İstanbul Şehir Tiyatrosu'nun temeli atılmıştır.[85] İttihatçılar, Birinci Dünya Savaşı'nın çıkmasından yararlanarak 1 Ekim 1914 tarihinden geçerli olmak üzere kapitülasyonları tek taraflı da olsa kaldırmışlardır.[86] 2 Eylül 1915 yılında yayınlanan Mekatib-i Hususiye Talimatnamesi ile yabancı okulları daha sıkı bir denetim altına alabilmek için ek önlemler konulmuştur.[87] 24 Mart 1916'da çıkarılan bir kanunla, aynı yılın 10 Temmuzundan başlayarak, devletteki tüm şirketlere Türkçe yazışma zorunluluğu getirilmiş böylece bu şirketlerde daha

---

[84] Yusuf Hikmet Bayur, **Türk İnkılâbı Tarihi**, C. II, Maarif Matbaası, İstanbul, 1940, s.304

[85] Metin And, **Meşrutiyet Döneminin Türk Tiyatrosu**, Bilgi Basımevi, Ankara, 1970, s. 15-16.

[86] Zafer Toprak, **Türkiye'de Milli İktisat 1908-1918**, Doğan Kitap, İstanbul, 2012, s. 186-187; Ahmad, **a.g.e.**, s.190-191.

[87] Songül Keçeci Kurt, "Osmanlı Devleti'nde Türklerin Açtığı Özel Mektepler", **Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Yıl: 2012, C. 9, Sayı: 19, s. 116.

çok Türk'ün istihdam edilmesi amaçlanmıştır.[88] 1916 Nisan ayı sonunda Şeyhülislam kabineden çıkarılmış ve daireye dönüştürülmüştür.[89] 2 Nisan 1917'de çıkarılan bir kanunla medreseler, Evkaf'tan alınarak Meşîhat-ı İslâmiye'ye verilerek Tefrîk-i Tedrisat'a gidilmiştir.[90] 7 Kasım 1917'de Hukuk-u Aile Kararnamesi çıkarılmıştır.[91] 29 Ocak 1916'da Gregoryen takviminin kullanılmasına ve 1 Mart 1917'de 16 Şubat 1332 tarihi ile eşitlenmesine karar verilmiş ve o günden itibaren de eski ve yeni takvimler arasındaki 13 günlük fark kaldırılmıştır.[92] Ayrıca yine bu kanunla Türk olmayanlar, Türkçe öğrenmek zorunda kalacaklardı.[93] Ekonomik bağımsızlığı sağlamak yolunda "*milli iktisat*" düşüncesi oluşmuş ve 1913'ten sonra bu düşüncesinin uygulamasına geçilmiştir.[94] Ulusal bir bankanın kurulmasının zorunluluğuna inanıldığı için 11 Mart 1917'de tüm işlemlerin Türkçe yapıldığı "*İtibar-ı Milli Bankası*" kurulmuştur.[95] Ahmet İzzet Paşa Hükümeti'nin ise bir reform politikası olmamış, Mondros Mütarekesi'ni imzalayarak Osmanlı Devleti'nin yenilgisini kabul etmek zorunda kalan bir hükümet olmuştur.

Tüm bunların sonunda, Sait Halim Paşa ile Talat Paşa Hükümetlerini reformcu hükümetler olarak nitelendirmek mümkünken aynısını Ahmet İzzet Paşa Hükümeti için söylemek mümkün değildir. Daha açık söylemek gerekirse, Tunaya'nın "*siyasî laboratuar*"[96] olarak nitelendirdiği ve Atatürk döneminde yapılan inkılâp için büyük bir tecrübe ve birikim oluşturulmasını sağlayan, II. Meşrutiyet döneminde gerçekleştirilen yeniliklerin hatırı sayılır bir kısmının, Sait Halim Paşa ile Talat Paşa Hükümetleri zamanında yapıldığını söylemek mümkündür.

---

88 Şerif Mardin, "Tanzimat'tan Cumhuriyete İktisadi Düşüncenin Gelişmesi (1838-1918)", **Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi**, C. III, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, s. 632.

89 Stanford J. Shaw-Ezel Kural Shaw, **Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye**, C. II, İkinci Baskı, E Yayınları, İstanbul, 1994, s. 368.

90 Osman Ergin, **Türkiye Maârif Tarihi**, Eser Matbaası, C. III-IV, İstanbul, 1977, s.1114.

91 Shaw-Shaw, **a.g.e.**, s. 369.

92 Karpat, **a.g.e.**, s. 49.

93 Akşin, **Ana Çizgileriyle...**, s. 85.

94 Şevket Pamuk, **100 Soruda Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi (1500-1914)**, Gerçek Yayınları, İstanbul, 1988, s.230-231; Feroz Ahmad, **İttihatçılıktan Kemalizme**, 3. Baskı, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1996, s. 191.

95 Çavdar, **Türkiye'nin…**, s. 137.

96 Tunaya, **Türkiye'nin Siyasî…**, s. 97-98.

II. Meşrutiyet döneminde ve Birinci Dünya Savaşı öncesinde daha önce de belirtildiği gibi çok sayıda hükümet kurulmuştur. Bu hükümetlerin bir kısmında İttihatçılar yer alırken, bir kısmında ise hükümete üye vermeden dışarıdan etkilemeye çalışmışlardır. İttihatçıların üye verdiği ilk hükümet Hüseyin Hilmi Paşa kabinesi olmuştur. Hüseyin Hilmi Paşa'nın kurduğu ikinci kabinede Talat Paşa Dâhiliye, Cavit Bey de Maliye Nazırı olmuştur. Ayrıca kabinede Rıfat Paşa, Necmettin Molla gibi İttihat ve Terakki'ye yakın kişiler de yer almıştır. Hüseyin Hilmi Paşa'nın istifasından sonra kurulan İbrahim Hakkı Paşa Hükümeti'nde de Talat Paşa ve Cavit Bey gibi İttihatçıların önde gelenleri bulunmuştur. 30 Eylül 1911'de İbrahim Hakkı Paşa'nın istifası ile birlikte yerine kurulan Sait Paşa Hükümeti'nde de İttihatçıların önde gelenlerinden Hacı Adil Bey Dâhiliye, Talat Paşa Posta-Telgraf ve Cavit Bey de Nafia nezaretlerine getirilmişlerdir. Bab-ı Ali Baskını sonrasında istifa ettirilen Kâmil Paşa Hükümeti yerine kurulan Mahmut Şevket Paşa Hükümeti'nde de, İttihatçılardan Sait Halim Paşa Hariciye, Hacı Adil Bey Dâhiliye, Rıfat Bey Maliye, Şükrü Bey de Maarif Nazırı olarak görev almışlardır.[97]

Araştırmaya konu olan üç hükümet İttihatçılık açısından değerlendirildiğinde ise 1908-1913 yılları arasında kurulan hükümetlerin sadrazamları İttihatçı olmamasına karşın, İttihat ve Terakki onların hükümet kurmasına izin vermiş, ancak onları dışarıdan idare etmiştir.[98] II. Meşrutiyet döneminde, İttihat ve Terakki üyesi olan ilk sadrazam ise Sait Halim Paşa'dır. Hatta İttihat ve Terakki Cemiyeti 20 Eylül 1913'te yaptığı kongresinde siyasi bir partiye dönüşmüştür. İlk Genel Başkanı da Sait Halim Paşa olmuş ve Talat Paşa'nın deyişiyle "*İttihat ve Terakki Fırkası ancak Said Halim Paşa kabinesiyle birlikte üzerine bir sorumluluk*" almıştır.[99] Bununla beraber hem üye hem de düşünce açısından İttihat ve Terakki etkisinin en yoğun olduğu hükümetin Talat Paşa kabinesi olduğu söylenebilir. Zaten Sait Halim Paşa ile kıyaslandığında, İttihat ve Terakki'ye en çok emek veren ve parti içinde önemli bir nüfuza sahip olan da Talat Paşa'dır. Bir başka deyişle, Sait Halim Paşa her ne kadar İttihat ve Terakki'nin genel sekreteri olsa da aslında gerçek

---

97 Çavdar, **Türkiye'nin…**, s. 108-122, 129.

98 Tarık Zafer Tunaya, "İkinci Meşrutiyetin Siyasal Hayatımızdaki Yeri", **Türk Parlamentoculuğunun İlk Yüzyılı, 1876-1976, Kanun-u Esasinin 100. Yılı Sempozyumu (9-11 Nisan 1976) Bildirileri**, Ankara, Siyasi İlimler Türk Derneği, Ajans-Türk Gazetecilik ve Matbaacılık, Ankara, 1976, s.113.

99 **Talat Paşa'nın Anıları**, Baskıya Haz.: Mehmet Kasım, Say Yayınları, İstanbul, 1986, s. 55.

önderi değildir.[100] Talat Paşa'yı, Sait Halim Paşa'dan farklı kılan bir diğer özelliği de, onun Enver ve Cemal Paşa ile birlikte üçlü triumvira'yı oluşturanlardan biri olmasıdır.

İttihatçıların, tam olarak iktidara gelmesi, Sait Halim Paşa Hükümeti'nin kurulması ile olmuştur.[101] Sait Halim Paşa Hükümeti'nden sonra, zaten söz konusu hükümette gerçekte iktidarı elinde bulunduran ve hemen her konuda belirleyici bir rol üstlenmiş olan Enver Paşa, Talat Paşa ve Cemal Paşa üçlüsünden, Talat Paşa sadrazam olmuştur. Onun bu göreve gelmesi, partinin en etkin kişileri olarak tüm siyasi sorumluluğu üstlendikleri şeklinde de yorumlanabilir. Ahmet İzzet Paşa döneminde ise Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasının hemen arkasından, savaşın sorumlusu olarak görüldükleri için 1-2 Kasım gecesi Beyrut Valisi Azmi Bey, Polis eski Müdürü Bedri Bey, Dr. Nazım Bey ile birlikte bir Alman denizaltısına binerek ülkeyi terk etmişlerdir. 5 Kasım 1918'de de İttihat ve Terakki Partisi, yaptığı olağanüstü bir kongrede kendisini feshetmiş ve parti "*Teceddüt Fırkası*" adını almıştır.[102] Ahmet İzzet Paşa Hükümeti ise İttihatçılık açısından değerlendirildiğinde, her ne kadar Ahmet İzzet Paşa, kabinenin oluşumunda partinin ya da bir başka etkenin varlığının söz konusu olmadığını söylese de, Ahmet İzzet Paşa kabinesi artçı bir kabine olarak görülebilir. Zira Ahmet İzzet Paşa hükümeti, İttihatçılıktan tam arındırılmamış bir hükümettir. Kabinede daha önce de söylendiği gibi Fethi Bey, Rauf Bey ve Cavit Bey gibi İttihatçılar vardır.

İttihat ve Terakki, Sait Halim Paşa ve Talat Paşa kabineleri sırasında muhaliflerini tamamen etkisiz kılmışken Ahmet İzzet Paşa Hükümeti sırasında ise koşulların da bir gereği olarak muhalifler yeniden boy göstermeye başlamışlardır.

İttihatçılık konusu büyük devletler açısından değerlendirildiğinde ise Osmanlı Devleti'nin sonunun geldiğine inandıkları ve ciddi olarak aralarında paylaşmayı düşündükleri bir sırada, İttihatçıların devleti yeniden ayağa kaldırmaya yönelik düşünce ve faaliyetlerinin onlar açısından kabul edilemez olduğu söylenebilir.[103] Ayrıca bundan hareketle, İttihatçıların doğrudan kurdukları ilk hükümet olan Sait Halim Paşa Hükümeti ve bu hükümetin ciddi bir kalkınma hamlesi içeren programının büyük devletleri rahatsız etmiş

---

[100] Akşin, **Jön Türkler ve…**, s. 420.
[101] Yalçın, **a.g.e.**, s. 266.
[102] Akşin, **Ana Çizgileriyle…**, s. 108; Çavdar, **Türkiye'nin…**, s. 138-139.
[103] Çavdar, **Türkiye'nin…**, s. 108.

olabileceği de ileri sürülebilir. Hatta Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı sırasında tarafsız kalmak yerine, Almanya'nın yanında savaşa girmesi, söz konusu devletlerin İttihatçılara yönelik olumsuz düşüncelerini daha da artırmıştır denebilir. İleri sürülen tüm bu düşünceler, Mütareke döneminde ülkede İttihatçılara yönelik yapılan sürek avının nedenlerine de bir yönüyle açıklık getirmektedir.

Sadrazamların sadece kabineleri ve hükümetlerini kurdukları koşullar arasında farklılıklar yoktur. Kişisel olarak da birbirlerinden bazı farklılıkları vardır. İçlerinde fikir adamı olan tek kişi Sait Halim Paşa'dır. "*Buhranlarımız*" adlı yapıtında ülkenin sorunları üzerine düşüncelerini yazmıştır. Ayrıca hem Sait Halim Paşa hem de Ahmet İzzet Paşa, başkan ve üyelerinin doğrudan doğruya padişah tarafından atandığı ve ömür boyu süren Ayan Meclisi üyeliğinde bulunmuşken, Talat Paşa ise böyle bir görevde bulunmamıştır. 1908'den beri üyeleri halk tarafından seçilen Heyet-i Mebusan'ın üyesidir. Böylelikle Talat Paşa mütevazı bir ailenin oğlu olarak ve Posta-Telgraf Müdürlüğünde yaptığı memurluk görevinden Sadrazamlığa yükselen bir kişi olmuştur.[104] Hatta II. Meşrutiyet döneminde sadrazam olanlar içinde bu özelliğiyle tektir.

Bunun dışında, sözde Ermeni soykırımı iddialarına kaynaklık teşkil eden Sevk ve İskân Kanunu çıkarıldığında Sadrazam olan Sait Halim Paşa ile aynı kabinede Dâhiliye Nazırlığı görevini yürüten Talat Paşa aynı kaderi paylaşmışlardır. Talat Paşa, 15 Mart 1921'de Berlin'de Sogomon Tayleryan adlı bir Ermeni militanı tarafından öldürülürken Sait Halim Paşa da 18 Aralık 1921'de, Roma'da evinin önünde bir Ermeni militanı tarafından öldürülmüştür.[105]

KAYNAKÇA

Resmi Yayınlar

Mebusan Meclis Zabıt Ceridesi

---

[104] Tevfik Çavdar, **Talat Paşa, Bir Örgüt Ustası'nın Yaşam Öyküsü**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1995, s. 360.

[105] Feroz Ahmad, **İttihat ve Terakki 1908-1914**, 4. Baskı, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1995, s. 209, 211, 222; İhsan Güneş, **Türk Parlamento Tarihi I. ve II. Meşrutiyet**, C. II, TBMM Vakfı Yayınları, No.: 15, Ankara, 1998, s. 701-707.

Kitaplar

Ahmad, Feroz, **İttihat ve Terakki 1908-1914**, 4. Baskı, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1995.

_____, **İttihatçılıktan Kemalizme**, 3. Baskı, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1996.

Ahmet İzzet Paşa, **Feryadım**, C. II, Nehir Yayınları, İstanbul, 1993.

Akşin, Sina, **Ana Çizgileriyle Türkiye'nin Yakın Tarihi**, 3. Baskı, İmaj Yayınları, Ankara, 1996.

_____, **Jön Türkler ve İttihat ve Terakki**, İmge Kitabevi, 2. Baskı, Ankara, 1998.

Aldıkaçtı, Orhan, **Anayasa Hukukumuzun Gelişmesi ve 1961 Anayasası**, 3. Baskı, İ.Ü. Hukuk Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1978.

Alkan, Ahmet Turan, **İkinci Meşrutiyet Devrinde Ordu ve Siyaset**, Ufuk Kitapları, İstanbul, 2001.

And, Metin, **Meşrutiyet Döneminin Türk Tiyatrosu**, Bilgi Basımevi, Ankara, 1970.

Armaoğlu, Fahir, **20. Yüzyıl Siyasi Tarihi**, 2. Baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1984.

Arsel, İlhan, **Teokratik Devlet Anlayışından Demokratik Devlet Anlayışına**, y.y., İstanbul, 1993.

Bayur, Yusuf Hikmet, **Türk İnkılâbı Tarihi**, C. II, Maarif Matbaası, İstanbul, 1940.

Cemal Paşa, **Hatırat**, 5. Baskı, Arma Yayınları, İstanbul, 1996.

Çavdar, Tevfik, **Talat Paşa, Bir Örgüt Ustası'nın Yaşam Öyküsü**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1995.

Çavdar, Tevfik, **Türkiye'nin Demokrasi Tarihi**, 2. Baskı, İmge Kitabevi, Ankara, 1999.

Ergin, Osman, **Türkiye Maârif Tarihi**, Eser Matbaası, C. III-IV, İstanbul, 1977.

Güneş, İhsan, **Meşrutiyetten Cumhuriyet'e Türkiye'de Hükümetler Programları ve Meclisteki Yankıları (1908-1923)**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2012.

Türk Parlamento Tarihi I. ve II. Meşrutiyet, C. II, TBMM Vakfı Yayınları, No.: 15, Ankara, 1998.

Karpat, Kemal, **Türk Demokrasi Tarihi**, Afa Yayınları, İstanbul, 1996.

Kili, Suna – Gözübüyük, Şeref, **Türk Anayasa Metinleri**, 2. Baskı, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2000.

Kubalı, Hüseyin Nail, **Türk Esas Teşkilât Hukuku Dersleri**, b.y.y., İstanbul, 1962.

Osmanlı Mebusan Meclisi Reisi Halil Menteşe'nin Anıları, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1986.

Pamuk, Şevket, **100 Soruda Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi (1500-1914)**, Gerçek Yayınları, İstanbul, 1988.

Sezen, Saim, **Seçim ve Demokrasi**, Gündoğan Yayınları, Ankara, 1994.

Shaw, Stanford J. - Shaw, Ezel Kural, **Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye**, C. II, İkinci Baskı, E Yayınları, İstanbul, 1994.

Talat Paşa'nın Anıları, Baskıya Haz.: Mehmet Kasım, Say Yayınları, İstanbul, 1986.

Tanör, Bülent, **Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri**, 2. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1998.

Toprak, Zafer, **Türkiye'de Milli İktisat 1908-1918**, Doğan Kitap, İstanbul, 2012.

Tunaya, Tarık Zafer, **Hürriyet'in İlanı**, 2. Baskı, Arba Yayınları, İstanbul, 1996.

_____, **Türkiye'de Siyasal Partiler**, C. I, 2. Baskı, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1988.

_____, **Türkiye'de Siyasal Partiler**, C. III, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1989.

_____, **Türkiye'nin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri**, 2. Baskı, Arba Yayınları, İstanbul, 1996.

Makaleler

Akşin, Sina, "Jön Türkler", **Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi**, C. III, ss. 832-849, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985.

İpşirli, Mehmet, "Mustafa Hayri Efendi (1867-1921) Osmanlı Şeyhülislamı", **İslam Ansiklopedisi**, C. 17, ss. 62-64, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1992.

Kayalı, Kurtuluş, "Osmanlı Devleti'nde Yenileşme Hareketleri ve Ordu", **Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi**, C. V, ss. 1250-1258, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985.

Kuran, Ercüment, "Birinci Dünya Savaşı", **İslam Ansiklopedisi**, C. 6, ss. 196-200, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1992.

Kurt, Songül Keçeci, "Osmanlı Devleti'nde Türklerin Açtığı Özel Mektepler", **Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, ss. 105-123, Yıl: 2012, C. 9, Sayı: 19.

Mardin, Şerif, "Tanzimat'tan Cumhuriyete İktisadi Düşüncenin Gelişmesi (1838-1918)", **Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi**, C. III, ss. 618-634, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985.

Mete Tunçay, "Siyasal Tarih (1908-1923)", **Türkiye Tarihi**, C. 4, Cem Yayınevi, 4. Basım, ss. 26-81, İstanbul, 1995, s. 35.

Öksüz, Melek, "Amerikan Belgelerine Göre I. Dünya Savaşı ve Mütareke Dönemlerinde Osmanlı Hükümetleri", **Turkish Studies**, ss. 1247-1270, Volume 5/1, 2010.

Şeyhun, Ahmet, "Said Halim Paşa: Osmanlı Devlet Adamı ve İslâmcı Düşünür", ss. 80, **TYB Akademi Dil Edebiyat ve Sosyal Bilimler Dergisi**, Yıl: 1, Sayı: 3, Ankara, 3 Eylül 2011.

Tanör, Bülent, "Anayasal Gelişmelere Toplu Bir Bakış", **Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi**, C. I, ss. 10-26, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985.

Toprak, Zafer, "Meşrutiyet'te Seçimler ve Seçim Mevzuatı", **Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi**, C. IV, ss. 973-976, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985.

Tunaya, Tarık Zafer, "İkinci Meşrutiyetin Siyasal Hayatımızdaki Yeri", **Türk Parlamentoculuğunun İlk Yüzyılı, 1876-1976, Kanun-u Esasinin 100. Yılı Sempozyumu (9-11 Nisan 1976) Bildirileri**, Ankara, Siyasi İlimler Türk Derneği, ss. 75-131, Ajans-Türk Gazetecilik ve Matbaacılık, Ankara, 1976.

Yılmaz, Mustafa, "Siyaset ve Demokrasi", **KÖK Araştırmalar**, C. II, Sayı: 1, Bahar, ss. 73-87, Ankara, 2000.

Tezler

Mehmetefendioğlu, Ahmet, **İkinci Meşrutiyet Döneminde Osmanlı Hükümetleri ve İttihat ve Terakki**, Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir, 1996.

EKLER

EK: 1

MEHMED SAİT HALİM PAŞA HÜKÜMETİ ÜYELERİ[106]

Nazırlar	Adı	Atama Tarihi
Sadrazam	Said Halim Paşa	4 Haziran 1329
Şeyhülislam	Mehmed Esad Efendi Ürgüplü Hayri Efendi[107]	4 Haziran 1329 3 Mart 1330
Harbiye Nazırı	Ahmet İzzet Paşa Enver Paşa	4 Haziran 1329 21 Kanunuevvel 1329
Hariciye Nazırı	Said Halim Paşa Halil Bey	4 Haziran 1329 11 Teşrinievvel 1331
Adliye Nazırı	İbrahim Bey*	4 Haziran 1329
Şûra-yı Devlet Reisi	Halil Bey İbrahim Bey**	4 Haziran 1329 15 Mayıs 1330
Dâhiliye Nazırı	Talat Bey	4 Haziran 1329
Maliye Nazırı	Rifat Bey* Cavit Bey Talat Bey**	4 Haziran 1329 25 Şubat 1329 23 Teşrinevvel 1330
Evkaf-ı Hümayun Nazırı	Ürgüplü[108] Hayri Efendi* İbrahim Bey**	4 Haziran 1329 26 Nisan 1332
Bahriye Nazırı	Mahmud Paşa* Cemal Paşa	4 Haziran 1329 25 Şubat 1329
Maarif Nazırı	Şükrü Bey	4 Haziran 1329
Ticaret ve Ziraat Nazırı	Süleyman Elbustani Ahmet Nesimi Bey	4 Haziran 1329 23 Teşrinevvel 1330
Nafıa Nazırı	Osman Nizami Paşa Cemal Paşa** Cemal Paşa Mahmut Paşa Ahmet Nesimi Bey** Abbas Paşa	4 Haziran 1329 4 Kanunuevvel 1329 12 Şubat 1329 25 Şubat 1329 23 Teşrinievvel 1330 25 Teşrinievvel 1330
Posta Telgraf ve Telefon Nazırı	Oskan Efendi* Şükrü Bey**	4 Haziran 1329 23 Teşrinievvel 1330

[106] * İbkaen atanan; ** Vekâleten atanan; *** Henüz ataması yapılmamış. Güneş, *Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e…*, s. 155.

[107] Güneş'in eserinde bu isim yoktu. Listeye sonradan eklendi. Mehmet İpşirli, "Mustafa Hayri Efendi (1867-1921) Osmanlı Şeyhülislamı", **İslam Ansiklopedisi**, C. 17, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1992, s. 63.

[108] Listeye sonradan eklendi.

EK: 2

MEHMED TALAT PAŞA HÜKÜMETİNİN ÜYELERİ[109]

Nazırlar	Adı	Atama Tarihi
Sadrazam	Talat Paşa	22 Kanunusani 1332
Şeyhülislam	Musa Kazım Efendi	22 Kanunusani 1332
Harbiye Nazırı	Enver Paşa*	22 Kanunusani 1332
Hariciye Nazırı	Ahmet Nesimi Bey	22 Kanunusani 1332
Adliye Nazırı	Halil Bey Mustafa Şeref Bey**	22 Kanunusani 1332 12 Teşrinevvel 1334
Şûra-yı Devlet Reisi	Halil Bey** Mustafa Şeref Bey**	22 Kanunusani 1332 12 Teşrinevvel 1334
Dâhiliye Nazırı	Talat Paşa İsmail Canbolat Bey Talat Paşa**	22 Kanunusani 1332 16 Temmuz 1334 1 Teşrinevvel 1334
Maliye Nazırı	Talat Paşa** Cavit Bey	22 Kanunusani 1332 28 Kanunusani 1332
Evkaf-ı Hümayun Nazırı	Musa Kazım Efendi	22 Kanunusani 1332
Bahriye Nazırı	Cemal Paşa*	22 Kanunusani 1332
Maarif Nazırı	Şükrü Bey* Ali Münif Bey** Dr. Nazım Bey	22 Kanunusani 1332 9 Kanunuevvel 1333 20 Temmuz 1334
Ticaret ve Ziraat Nazırı	Mustafa Şeref Bey	22 Kanunusani 1332
Nafıa Nazırı	Ali Münif Bey	22 Kanunusani 1332
Posta Telgraf ve Telefon Nazırı	Şükrü Bey** Haşim Bey	22 Kanunusani 1332 3 Eylül 1333
İaşe Nezareti	Kemal Bey	18 Ağustos 1334

[109] * İbkaen atanan; ** Vekâleten atanan; *** Henüz ataması yapılmamış. Güneş, **Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e…**, s. 179.

EK: 3

AHMET İZZET PAŞA HÜKÜMETİNİN ÜYELERİ[110]

Nazırlar	Adı	Atama Tarihi
Sadrazam	Ahmet İzzet Paşa	14 Teşrinevvel 1334
Şeyhülislam	Ömer Hulusi Efendi	14 Teşrinevvel 1334
Şûra-yı Devlet Reisi	Reşid Akif Paşa	14 Teşrinevvel 1334
Dâhiliye Nazırı	Fethi Bey	14 Teşrinevvel 1334
Hariciye Nazırı	Nabi Bey** Nabi Bey	14 Teşrinevvel 1334 28 Teşrinevvel 1334
Harbiye Nazırı	Ahmet İzzet Paşa	Ahmet İzzet Paşa
Adliye Nazırı	Ürgüplü[111] Hayri Efendi	14 Teşrinevvel 1334
Maliye Nazırı	Cavit Bey*	14 Teşrinevvel 1334
Maarif Nazırı	Said Bey	14 Teşrinevvel 1334
Nafıa Nazırı	Ziya Paşa	14 Teşrinevvel 1334
Ticaret ve Ziraat Nazırı	Ziya Paşa** Celal Muhtar Bey**	14 Teşrinevvel 1334 26 Teşrinevvel 1334
Evkaf-ı Hümayun Nazırı	Abdurrahman Şeref Bey	14 Teşrinevvel 1334
Bahriye Nazırı	Rauf Bey	14 Teşrinevvel 1334
Posta Telgraf ve Telefon Nazırı	Abdurrahman Şeref Bey**	14 Teşrinevvel 1334
İaşe Nezareti	Celal Muhtar Bey	14 Teşrinevvel 1334

[110] * İbkaen atanan; ** Vekâleten atanan; *** Henüz ataması yapılmamış. Güneş, **Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e…**, s. 216.

[111] Listeye sonradan eklendi.